

Nhandeypygwá kwéry omombe'u wa'ekwé

Claudecir Marcolino et al.
(narradores)
Cledinilson Alves Marcolino et al.
(redatores)

Nhandeypygwá kwéry omombe'u wa'ekwé

Brasília, DF, 2018

Nhandeypygwá kwéry omombe'u wa'ekwé

Narradores

Claudecir Marcolino
Catarina Delfina dos Santos Kunhã
Maria Aparecida Alves
Aparecida Martins Mbotywerá Poty
Maria Eunice Ribeiro da Silva

Redatores

Cledinilson Alves Marcolino	Ubiratã Gomes Awá Mbaretedju
Cledir Alves Marcolino	Luan Elisio dos Santos Apykanhĩ
Gleyser Alves Marcolino	Jamile Djerodyá
Vanderson Lourenço	Cleyrai Werá Tokombó Fernandes

Revisão

Wilmar R. D'Angelis e Vanderson Lourenço

*Programa de Revitalização das Línguas Indígenas no Estado de São Paulo
Projeto Gramática Pedagógica do Nhandewa-Guarani*

Coordenação Geral: Juracilda Veiga (FUNAI, Kamuri)
Assessoria linguística: Wilmar R. D'Angelis e Fabiana R. Leite

Promoção

KAMURI - Indigenismo, Ação Ambiental, Cultura e Educação

UNICAMP - Grupo de Pesquisa InDIOMAS - Conhecimento de Línguas Indígenas e de Línguas de Sinais na relação Universidade & Sociedade.

FUNAI - Fundação Nacional do Índio:

- Coordenação Regional Litoral Sudeste - CR-LISE (FUNAI - Itanhaém, SP)
- Coordenação de Processos Educativos - COPE (FUNAI - Brasília, DF)
- Coordenação Geral de Promoção da Cidadania - CGPC (FUNAI - Brasília, DF)

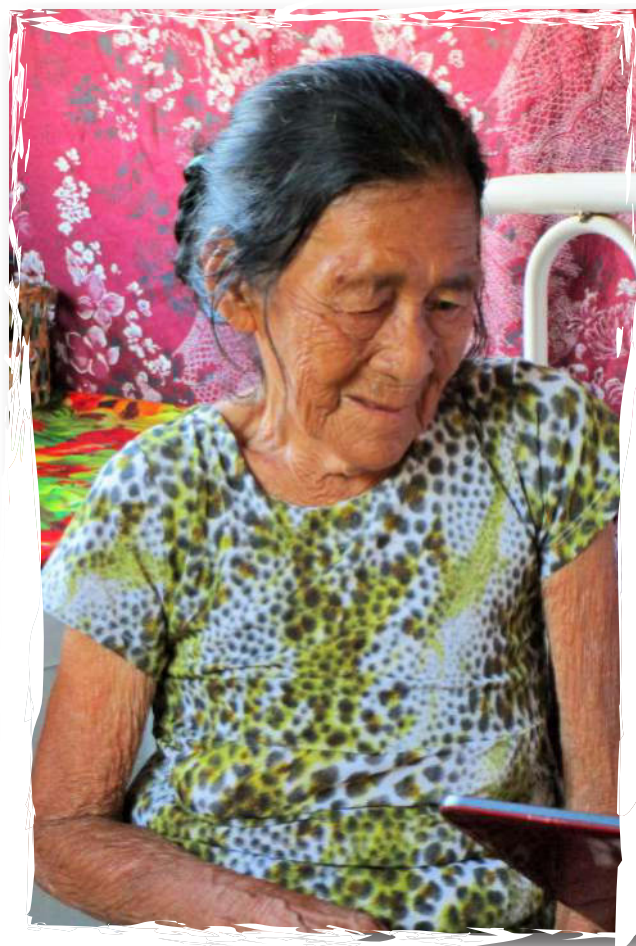
Imagens: as fotografias não identificadas são de Juracilda Veiga

Arte e Diagramação

Fabiana Raquel Leite

Almerinda da Silva (Ytsapy)

Laranjinha 02.09.1929 - Nimuendajú 17.03.2019

Sumário

Apresentação	06
<i>I. Nhandeypygwá kwéry nhandewy omombe'u wa'e</i>	
1. Urutagwa	09
2. Tatá idjypy wa'ekwé	11
3. Peteĩ mitã mboí rugwái-re okambu-agwé	13
4. Ymã-py romongaraí wa'ekwé	15
5. Nhaneramõi ombodjagwareté-re	16
6. Mokõi tuwatsá: uruwy a'egwi tagwató	18
7. Mokõi gwyrá rapitxá	19
8. Tupã ra'y'i	21
9. Tatu idjáry	23
10. Mboí gwatsu peteĩ kunhataĩ odjipotá wa'ekwé	25
11. Awatity omboja'ó	28
<i>II. Nhandeypygwá kwéry odjapó wa'ekwé</i>	
12. Mba'epy nhaendu awã nhandeaywu-rupi América do Sul-py	31
13. Ymãngwaré omombe'u	35
14. Aparecida Martins omombe'u wa'ekwé	36

Apresentação

Fabiana Raquel Leite

Este é um livro de relatos destinado ao uso escolar nas comunidades Nhandewa-Guarani (Tupi-Guarani) do Estado de São Paulo e Norte do Paraná. Ele faz parte de um conjunto de publicações do Programa de Revitalização das Línguas Indígenas no Estado de São Paulo, que visa o fortalecimento do uso tanto oral quanto escrito da língua, sobretudo no contexto escolar, com a elaboração, produção e publicação de materiais didáticos em Nhandewa-Guarani.

Atualmente, a Escola Indígena desempenha um papel fundamental no processo de revitalização da língua e da cultura Nhandewa-Guarani. O processo de revitalização é parte da educação escolar e busca reativar o uso real e efetivo da língua e colocá-la no centro do desenvolvimento da comunidade. Para os Nhandewa, língua e cultura estão estreitamente inter-relacionadas. Revitalizar a língua é revitalizar a cultura e ter acesso aos saberes tradicionais.

Os relatos aqui registrados foram narrados pelos anciões Nhandewa e transcritos pelos professores das comunidades. A publicação desta coletânea de narrativas, que representam parte da literatura oral do povo Nhandewa, contribuirá para o ensino escolar e para a consolidação da língua indígena nas comunidades.

O trabalho com essas narrativas estimula a memória coletiva e reconstrói a memória social, ressignificando o tempo e estabelecendo vínculos entre gerações e, também, a relação com a tradição de contar histórias, promovendo a continuidade e o acesso à memória ancestral desse povo.

1. URUTAGWA

por Ubiratã Gomes

Ymã-djé oikó peteĩ awá ery Urutagwa tupi rekoá-py. Ywyráidjá mbaraeté ewa'edjukaá a'egwi moã ka'agwy-gwigwá oetxákwaáwa.

Uwitxá ra'y omendáwa Eí-Retsá mokõi ta'yry ogwerekó tadjyry rery Djatsy Tata'i, kunhã'i porã, edja'é gwyrá-re, ewa'e ka'agwy-gwigwá-re okywy-rewé ery Owerá tekoá-rupi onhimangá porã. Peteĩ áry ywypóry ogweru mba'eatsy omoãi tekoá-rupi. Oy-Gwatsu-py nhanderamõi kwery wyra'idjá kwery nhanderu'i rewé odjou poã porã ombokoerá awá-teĩ ramõ djepé iwaiwé-iwé ramõ djepé omanõ. Ndinhangá-pyyiry ramõ oenõi uwitxá omombe'u ndipoiry poã ombokoerá awã. Oenõi oĩ ywyráidjá Urutagwa ogweroporandu oó awã tekoá pamé-py odjou awã poã porã.

Urutagwa oipyy u'y gwyrapá rewé onhokwawã oembirekó a'egwi ta'yry awé. Otsẽ piteremé ka'agwy-re oiké. Oó gwetsay oity rewé, ta'yry ndaweweiry eté ramõ. Oatsá ro'y, karua'i ramõ djepé ndokydjeiry.

Ka'agwy-re omoĩ amboaé a'e tekoá-rupi. Omaẽ árupi amamõdjepé ndokwaáiry mba'ewé. Ikane'õ onimboatsyrewé Urutagwa odjewy djiwy tekoápy.

A'epy oendu aywuaí tuwy omanõ, ta'yry awé. Onimboatsy rewé ndoikwaáiry mba'e odjapó poã ndodjouíry ramõ. Urutagwa odjae'o okirirĩ.

Onhokwawã Eí-Retsá a'egwi gwadjy Djatsy Tata'i. Odjou nda'ewei porã ramõ djepé oipyy petyngwá marangatu oó Oy-Gwatsu-py onhomboaywu Nhandedjary rewé. Onhimbaraeté awã, odjewy oendá-koty oipyy ogwyrapá onhokwawã oembirekó, a'egwi gwadjy, oó otsarekó poã-re. Ogwatá mombyry, oatsá ywyty omaẽ awã mombyry tekoá-py.

Onhomboaywy nhaneramōi rewé mba'ekwaáwa ramō djepé amamondjepé ndoikwaáiry poã. Oatsá pamé tekoá-rupi, Urutagwa odjewy djiwy. Peteígwé ndodjoúiry poã porã. Onhani oendá-koty odjóu oembirekó omanōraí'iwa. Oipyy odjywá-py idjaywu mbegwei'i omombe'u tuwy omanō, tadjyry awé. Urutagwa onhokwawã oembirekó odjae'o ogwy-rupi. Omaë rewé oembirekó retsá-py oetxá nhe'ë otsë eté-gwi.

Oetxá oembirekó eté ndoikoweiry odjywápy Urutagwa oiryryipá. Arãí ramō oetxá a'ereko tenondé-gwi. Itsy, ituwi a'egwi tayry oembirekó omanombá...

Onhanhĩ Eí Retsá rewé ambá re djadjapoá mboráí onhe'ë oó porã tapé marangatu-py. Odjapó tatarutsu. Omoĩ i'ã-rupi, omoĩ tatá eté-rupi. Oetxá okaima ramō ndoikotseweiry. Onhanhi ka'agwyrutsu-rupi oetxáe'ỹ awã takykwé-rupi, mamō mombyry-gwi oendu otsapukai odjae'o rami.

Nhandedjary oetxá djitxawai urutagwa mba'e ombodjerá gwyrá-re opawae'y odjae'o oporaí rami opawae'ỹ. Ko'aỹ pytũ djatsy porã Ara pyaú-re, nhaenduity urutagwa ywyráidjá oporaí oryryipá ka'agwyrutsu mbyté-re.

2. TATÁ YDJYPY WA'EKWÉ

por Claudécir Marcolino

OKÕRE NHANDERE'YI OMOMBE'U WA'EKWÉ....

E'i eĩwa nhandewa ymã-py mba'emokwé odjaty mo'ã, nda'eweiry eĩwa tatá omoĩ awã. A'eramõ Oy Gwatsu-py ono'õmbá peteĩ teĩ ary, ko'ëdjarókyty nhanderu eĩwa-upé oetxá-uka, a'ema ombo-uká peteĩ mba'emo eĩwa oetxá awã, mokõi pytũma eĩwa oporaí, mboapy ko'ëdjarókyty omaẽ ramõ txeramõi oporandu pamé pe niporandu awã, eĩwa-upé nhanderu ombo-uká opytymõ awã. Aỹ aryreí opytũmbápa, djiramboí tupã ou wai, oky, ywytu eté, oky eté awyté-py, peteĩ owerá imbaretéwa o'a ywyrá-re tuwitxáwa endá djawé oĩwa, arie'ỹwa tupã oatsá, ko'ëmbáma ápy, eĩwa oó oetxá-wy, mba'ewa owerá odjapó, owerá owó ywaté-gwi ywy-py, a'e-py mokõi itá opytá, eĩwa mokõi itá oipy omoĩ porã.

Amboé pytũ omaẽ ramõ, eĩwa oó oporaí djiwy, a'eramõ oporandu Nhanderu-upé:

- Ma'erã mokõi itá nembo-uká? Mba'ewa rodjapóta eĩwa rewé, Nhanderu?

A'e ombodjowái:

- Pe arõ ko'ëry-reé.

Oky pytũ-re oatsá-wy, mbarie'ỹ owerá, amboé ary ko'ëmbá-py eĩwa oma'ẽ kupé-py (oká-py) mbari'i ka'agwy o'apá oetxá, ndokwaáiry mba'emo ramõ, eĩwa Oy Gwatsu-py ono'õ djiwy, Nhanderu-upé oporandu djiwy:

- Ma'erã okõre?

A'e ombodjowái:

- Mberãe, ka'agwy toipiru rãe.

Arãĩ eiwã oarõ rií, ka'agwy oipiru ramõma. Nhanderu-upé oporandu djiwy:

- Aỹ, mba'ewa rodjapóta, txeru.

Nhanderu ombodjowái:

- Peẽ pemandu'a mokõi itá-reé, pemỹ amondo-uká wa'ekwé?

Txeramõi ombodjowái:

- A'ewé aéma txeru.

Nhanderu ombodjowái:

- Peipyy mbari'i kapi'i ipiruwa mokõi itá, odjoé re peikyty tatá omo-endy. Arãĩma odjapó.

A'eramõ tatá idjypywa'ekwé, a'egwi eĩwa oikaipá, Nhanderu ombouká oky mba'emokwé oenhõe awã, okõre mba'emokwé eiwĩwa odjatypá...

3. PETEĨ MITÃ MBOÍ RUGWÁI-RE OKAMBU-AGWÉ

por Claudedir Marcolino

Ymã-py mitã oikó wa'ekwé ipiru atãwa, itxy mbarie'ỹ kamby ogwerekó ra'e, aryaé mitã oipiruwa, tuwy omboipy-wy, oporaíwa-upé oporandu ombopitxy awã. Ombopitxypá ramõ, nhanderu itxupé oetxá-uká, ary atsá-py, mitã itxy oké-py, a'e okéma ramõ ogwenoẽ ikambuá mitã-upé ome'ẽ awã, a'e ndoikwaáiry, mitã etsé nokambuiry.

Oporaíwa tuwy-upé oporandu, oembirekó-reé oké ramõ odjapy-tsaká awã. A'e odjapó. Amboé ary oipoi'i: “Txeé aáta ambawyky-wy”. A'e ndoóiry, a'e otsẽ, angwéwé'i odjewy, oikéma ramõ endá-py embirekó mitã rewé oké oikówy, a'e oetxá embirekó ikambu mboí idjuru-py oĩ, mboí rugwai mitã idjuru-py oĩ, aỹ tuwy oendukwaá, ma'erã txemitã oipirupá, a'e mboí odjuká ikyrá etéwa oĩ, imbirekó onimodyimã'e-wy, ime-upé oporandu:

- Mba'ewa?

A'e ombodjowái:

- Arewyma nda'eweiry reikó re rií ary-py reké awã, mitã'i rerekó ramõ.

Alguns alunos da escola da Aldeia Nimuendajú, em 2015 (acima) e em 2018 (abaixo)

4. YMÃ-PY ROMONGARAI WA'EKWÉ

por Claudecir Marcolino

Peteĩ djatsy oatsá wa'ekwé mongaraí odjapó awã, eĩwa oporaíwa ono'õ Oy Gwatsu-py Nhanderu-upé oporandu, eĩwa rery oetxá-uká omon-garaí awã. A'egwi txeramõi mboapy awá oiporawó, eí ombogweru awã, amboékwé mboapy pirá re, mbaririí odji'oi.

Eĩwa mboapy raë, txeramõi ombopitxy, a'egwi eĩwa-upé idjaywu:

- Oĩ mboapy ywyrá tuwitxáwa, a'e-reé oinỹ mboapy djate'i, penoẽ awyté-gwi, a'e rií a'ewé, peedjá amboékwé, mokõi pedjawyky emë, a'egwi eĩwa mboapy-upé oporandu, eĩwa ombopitxy, ywyrá djoatsá(kurutsu)-reé onimbodjeré.

Tapeó mboapy pirá rií peipyy, a'egwi kumandá txa'yi, mandi'o, djety, awati, pakowá, mbaririí kwéry omono'õta, arãi eĩwa onhendu-uká omonga-raí awã.

Peteĩ kunhãtsy oiporawó txeramõi rewé mongaraí odjapó awã, kó kunhãtsy peteĩ djatsy oatsá awií, peteĩ ary mongaraí omaë ramõ, ko'ëdjarókyty, a'e nha'ë yy, iraity, yary rewé oipyy, odjawyky yy marangatu rewé.

Peteĩ pytũ mongaraí opá djawé, djatsy oatsáwa riré, txeramõi owy, omboraí ogweraá Nhanderu-upé oporandu eĩwa rery, a'eramõ mongaraí odjapóta, pemỹ pamé oporandu eĩwa-upé, txangá, tuwangá, mitãngwé oipyy (afilhado), kunhãtsy-upé oporandu etséwe oó awã, arãi a'e oipyy-agwé, nha'ë-pypy ipó omoĩ, a'egwi mitãngwé akã-re yy marangatu omboatsá.

Peteĩ-teĩ ery omoĩ, tudjákwé-re awií, a'egwi eí omé'ë, arãi ramõ aryreí-py ombodjupi (omboupi), Nhanderu ipó-py omoimbá.

Kõ'embama riré oporandu kunhãtsy-upé, eipyy nha'ë, awã nderewé toó eraá yy-re emombó, yy txyryryápy enhoë, mba'emokwé waí, eĩwa pamé-gwi, yy ogweraá awã, arãi pamé odjewy djiwy eĩwa rendá-py, okõre opá djiwy peteĩ mongaraí....

5. NHANERAMŌI OMBODJAGWARETÉ-RE

por Jamile Djirodyá

versão Nhandewa/Tupi-guarani: Luan Apykanhĩ

Kowá ymã-regwá ko'aỹ aré nhamombe'u djewy djiwy. Yy-ramõĩ rembé djawé-reko'apy djaikó-teri a'egwi kowá ymã-regwá ápy inỹ wa'ekwé romombe'u. Ko tekoá-py ymãgwaré nhaneramõĩ oikó wa'ekwé pamé rewé.

Oy Gwatsu-py oó oporaí awã Nhanderu-upé, mitãgwé oenõe ombo'e awã.

Djadjiporoká áry ramõ eĩwa odjerowiá-pá, ewa'e etá inỹme wy. A'e ramõ ka'agwy-gwi odjewy oatsá peteĩ awá, arãĩ a'e oó peteĩ awã okanhĩ. Arãĩ mĩgwá kunhãngwé inỹwa okydjé awá kwery, ndodjewyweiry tekoá-rupi awá'i oikó awiĩ inỹ wa'ekwé tekoá pamé omboery nhakã porã ỹwa. Inho'ĩ oikówy, oendá-re mombyry eá. Odjiporoká áry omaë djiwy ramõ awá'i nhaneramõĩ-upé oporandú oó awã eĩwa rewé. Nhaneramõĩ oedjá a'egwi riré oipoe'ĩ:

- Ko'ẽ ppy-re ewy woĩ djaá wa'erã awã!

A'ẽro awá'i oarõwy oó wa'erã. Ko'ẽ omaë ramõ awá'i owy wy odjiporoká awã, oetxá ramõ pamé txondaro oó raẽ, a'ẽrĩ awá'i otsẽ irakykwé-py

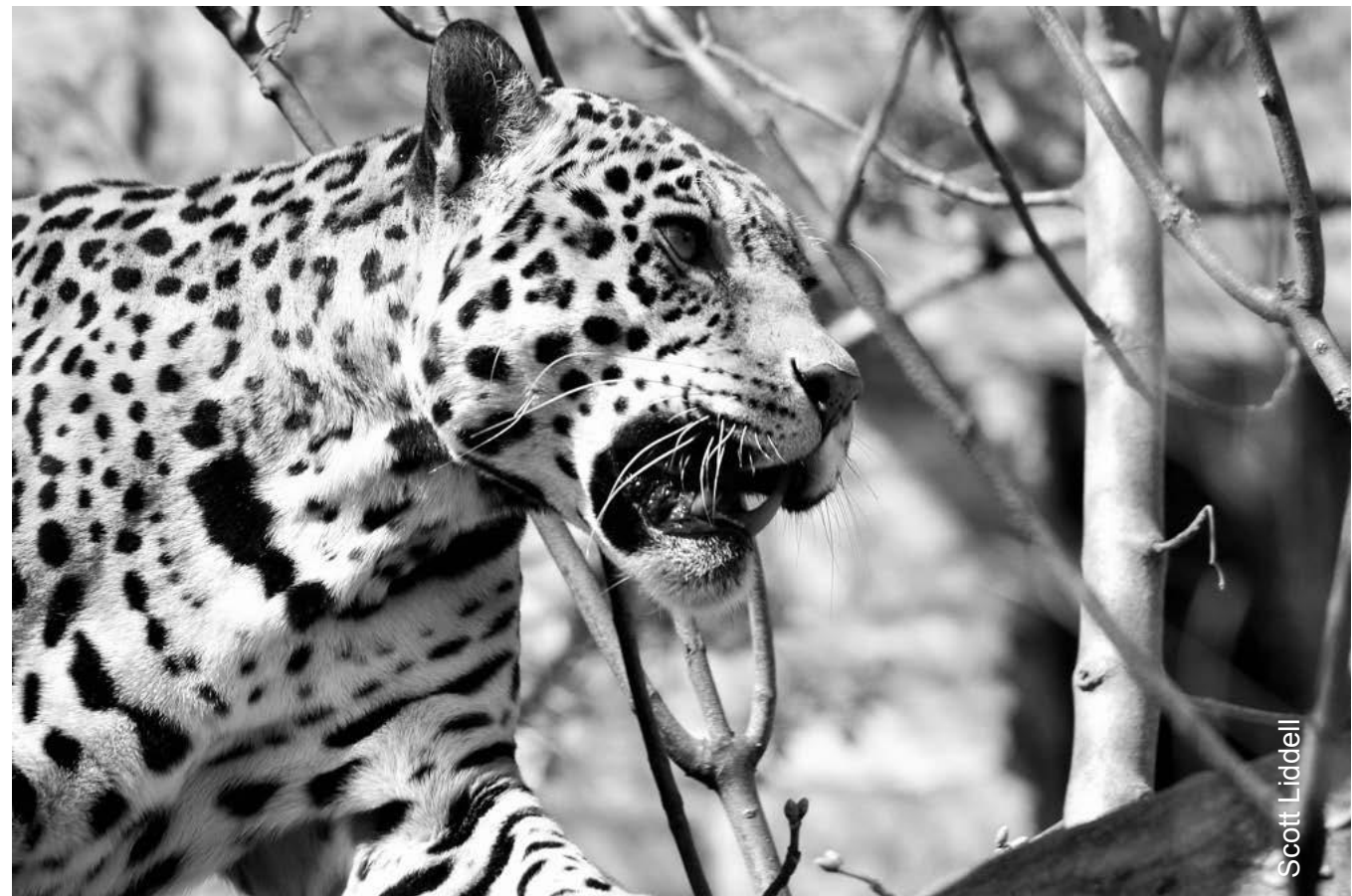
Ywy wa ruwitxá-re omaë ramõ nhaneramõĩ o'u txondaro, oetxá nhaneramõĩ irãĩ-py ygywy oĩwy. Awa'i onhanhĩ irekoá-py omombe'u awã. Omaë ramõ awa'i pamé-upé omombe'u oetxá wa'ekwé a'ẽrĩ mawa'y ndogwerowiairy idjaywuwa.

A'ëro awá'i onhimboatsy weidjuri. Ary oatsá riré nhaneramōi djagwareté-re odjipotá awá'i oetxakwaá-rií. Pytũ-rõ omaë ramõ pamé tekoá onhimono'õmbáwy mani'o o'u awã àerĩ nhaneramōi oikwaáwa ndo'utseiry mani'õ, nhaneramōi o'u awã awá'i oporandú, a'e nhaneramōi ndo'utseiry kunhãgwé oetxá ramõ oporandú awií nhaneramōi o'u ndoipotairy awãre. Nhaneramōi o'u ramõ o'okwé ombodjewy riwé pamé tekoá onhimondyi (omondyi-pá) oetxá ramõ. Nhaneramōi idjipotáwy mitã o'utsé wa'ekwé.

Txondaro kwery u'y odjapi etsé a'egwi riré tatá-py o'a tatatĩ otsëwa djagwareté rowá ramĩngwá, tatatĩ-gwi djagwareté otsapukaiwa otsë. Nhaneramōi oó ma ramõ pamé odjerowiá katu. Awá'i nhaneramōi oikówa. Arãĩ mĩngwá txondaro kwery odjiporoká ramõ odjewy-pá. Djapytsaká porã ko'aỹ are mbaëmõ odjipotá-regwá.

Scott Liddell

6. MOKÕI TUWATSÁ: URUWY A'EGWI TAGWATÓ

por Claudécir Marcolino

*colaboração: Cledinilson Alves Marcolino,
Gleyser A. Marcolino, Cledir A. Marcolino*

Peteĩ ary, eĩwa omõiti, uruwy a'egwi tagwató, uruwy-upé tagwató oipoi'i :

- Neko'ẽ porã, tuwatsá.

A'e ombodjowái:

- Ako'ẽ porã. Marãi pa reikó?

Tagwató oipoi'i:

- Mba'ewa redjapó einỹ?

Uruwy ombodjowái:

- Atsarekó mba'emokwé akaru awã.

Tagwató odjapirai etséwe, oipoi'i:

- Tuwatsá, txeé rami redjapó a'e. E'u emẽ mba'emokwé o'umbá wa'ekwé. Txeé rami redjapó a'e. E'u mba'emokwé adjuká agwé.

Uruwy ombodjowái:

- Arãima Nhanderu txedjapó wa'ekwé, nda'eweiry agwerowá awã.

Tagwató oipoi'i:

- Neina, ema'ẽ!

A'eramõ peteĩ apykatsu'i oatsá owewéwa pityreme.

A'ema takykwé-py oó odjuká awã. A'ema apykatsu'i kykóty, kymõty, kymõty, kykóty owewé-wy ywyrá retá mbyté-py. A'ema ywyrá djoatsá mbyté-py oatsá. Tagwató oatsátsé awii a'e rami aé. A'e tuwitxáwé nda'eweiry oatsá awã, a'e odjidjopy ywyrá djoatsá-py.

Uruwy-upé, a'e e'i:

- Edju, txepytymõ, txerenõi ko'agwi, tuwatsá.

Uruwy mbodjowái:

- Txewy, nda'eweiry. Mba'emo u'umbáma ndeaywu akaruwa'e.

Arewyama remanõ, nekãti ramõ a'arõta, akaru awã...

7. MOKÕI GWYRÁ RAPITXÁ

PETEI YWATÉ-PY ENDÁ ODJAPÓ, AMBOÉ YWYRÁ MBOKWAÁ

por Gleyser Marcolino

colaboração: Claudecir Marcolino,

Cledir A. Marcolino, Cledinilson A. Marcolino

Peteĩ ary, eĩwa ngwypiwé ombawyky-wy, penerendá, pende'yi-gwi mombyry-py oĩ, mba'e porã otsarekó oikówy odjoupé, ywyrá-reé ombawyky okwápy, ka'agwy iporã eté mbyté-py oĩ, peteĩ ary-py, oatsá ramõma ary mbyté-py, oma'ẽ djawé, kwaray werá oikaipá wa'e, iporãwé oetxá awã; amboé towái omã'e ramõ, onimondyi eté, a'eramõ odjoé re oma'ẽ, oipoi'i:

- Marãi djaikóta, Nhanderu!

Pórako tupã waí ou, aryreí-re opo'ambu, omoninõ ywyrá ouwy ywytu, odjoé re oma'ẽ, idjaywu djoupé djiwy:

- Djaá nhama'ẽ, mba'ewa oma'ẽwy.

Owewé oóramõ ywyrá arõ ipuku wéri pépy oikówa ogwapy. Upé-py oma'ẽ ramõ, owái-py oma'ẽ pytũ-rami, tupã waí adjeté oma'ẽ eĩwa-reé.

A'eramõ omboipy, mba'emo djapówa rangwé onhemi awã. A'eramõ peteĩ apitxá oipoi'i:

- Ako'aỹ?

Amboé apitxá oipoi'i:

- Txeé ndaikwaáiry, txeé adjapóta ywykwá aninhomĩ awã.

A'eramõ peteĩ apitxá oipoi'i djiwy:

- Mãã, nda'eweiry, amboéwéri adjapóta, ywyrá pengwé, yapó mbari'i awíí amono'ôta txenhomĩ aty adjapó awã.

A'egwi, peteĩ oko-rupi oó amboé pé-rupi oó awíí, ywyrá iporã eté rakykwé oó ombawuky, eĩwa rendá djapó awã.

Tupã waí oma'ẽ ramõ, a'ewé aéma Nhanderu, eĩwa mokõi odjapopáma oninhomĩ-agwé.

A'eramõ, onhemiápy oikéma, peteĩ ywyrákwá-py oikéma, amboé oendá yapó-gwi oikéma, ywyrá ãro, okẽ oikó wa'ekwé tupã waí oú-agwé djowái-py oninhakymbá e'ỹ awã, eĩwa oninhomĩ tupã etá gwigwá oĩ-agwé, a'egwi tupã waí oatsá oó-wy, eĩwa otsẽ oninhomĩ-agwé-gwi, eĩwa odjerowiá eté, oetsã, onimoi eté okwápy mba'emokwé odjapó-agwé, eĩwa mba'emokwé mbodjapó-agwé oikó porã awã.

Mawã mokõi apitxá?

Kowá rapitxá mokõi gwyrá iporã eté:

- ywyrá mbokwaá : _____ ?

- ywaté-py endá odjapó : _____ ?

8. TUPÃ RA'Y'I

por Claudecir Marcolino

Ymãgwaré-py, peteĩ nhandewa ikoápy, pe ka'agwy mbyté-py.

Peteĩ ary, tupã waí ou, odjiramboí owerá eté o'a peteĩ ywyrá-re, oky oatsá ramõ, peteĩ oporaíwa radjy amboékwé mbyté-gwi pewá ywyrá-py (wapipi) oetxá, onimoendy, onimbogwé, oma'ẽ ra'i, kunumĩ iporã eté oetxá, onimondyi a'ema tuwy-upé oipoi'i:

- Txeru eipyy kó kunumĩ txewy, etséwe apytá mo'ã txerewé oikó awã.

Tuwy oipoi'i:

- Nda'eweiry txeradjy, kowáma tupã ra'y, eíwa onimangá oikówy, odjewytá, ngwa'y ogweraá awã.

A'e e'i tuwy-upé:

- Txeru, kunumĩ ywyrá-gwi enoẽ, a'e ywyrá pengwé-reé odjopy, tuwy ogwenoẽ, tadjyry-upé ome'ẽ, a'e endá-py ogweraá.

Mokõi ary oatsá, tupã oupi djiwy, tuwy omboipy waí, tadjyry-upé e'i:

- Emotsẽ, tuwy ogweraá awã ou-wy, arie'y tupã kowa'e opáta.

A'e nomõtsetseiry, onhokwãwã ratã, a'e e'i:

- Anỹiry, txeru. Txemba'ema aỹ.

Mã eíwa rendá tupã onimbodjeré, ywyrá omopẽ eíwa rendá djawé oó-wy tupã, oporaíwa rendá-py kunumĩ oikówy noma'ẽiry witéri. A'e kunumĩ nomõtseiry, tuwy oipoi'i djiwy:

- Txeradji'i, emotsẽ woí, arie'ỹ ka'aruta oréwy.

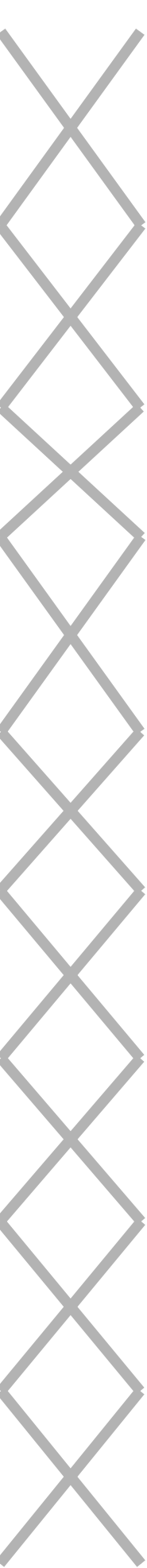
A'e ombodjowái:

- A'ewé, mãã oó djiwy ramõ itxupé mba'emo adjapóta.

Tuwy oporandu:

- Mba'ewa?

A'e ombodjowái:

- Neinama'ě, odjayá i'áwy-pengwé, mbo'y odjapó, adjy'y-py omoĩ, a'eramõ ywytu, owerá ywy-rupi rami ogwatá, a'eramõ, kunhã'i kupé-py (oká-py) otsě, odjae'o-wy, kunumĩ omotsě.

Tuwy tadjyry-upé otsapukái:

- Edju woí, tuwy oipyy awã.

A'eramõ onhãni-wy oy-pypy oiké, djiramboí, owerá eté eĩwa oetxá, kunumĩ tuwy ogweraá, a'e kunhã'i oiporiaú eté opytá-wy.....

Arãĩ aéma opytá....

9. TATU IDJÁRY

por Claudécir Marcolino

Peteĩ ary ka'aru'i-py, peteĩ nhandewa endá-py onikane'õngwá ápy oikówy, oendu wymbá katxuru onhe'ẽ oikówy ka'agwy-py, imbirekó-upé odjaywu:

- Ma'erã katxuru onhe'ẽ oikówy, txeé aáta pépy aetxá-wy.

A'e oó, upé-py oma'ẽ ramõ, wymbá oipyy oikówy, idjawé'i oma'ẽ ramõ, mboapy tatu ete'i oetxá, wymbá odjúká agwé, tatu mbiri'iwa, a'e oipoi'i:

- Nungáme'ina, aỹ nda'eweiry mba'emo adjapó awã.

A'eramõ mboapy tatu'i oipyy, endá-py oó djiwy, upé-py oma'ẽ ramõ imbirekó-upé oipoi'i:

- Neina, ema'ẽ! Katxuru onhe'ẽ agwé, aỹ? Mba'ewa adjapóta? Eĩwa mbiri'iwa!

Imbirekó ome-upé oipoi'i:

- Nda'eweiry kupé-py romombó awã, a'eramõ djaá nhambururu, djadja'u awã.

Odjapó; okarupama ramõ eĩwa oké-wy oó. A'egwi ko'ẽdjarókyty oké agwé-py oma'ẽ tatu idjáry tuwitxáwa, oendá, oke-py oma'ẽ etsé re oporandu, a'e oó oké omboi-wy, oma'ẽ ramõ, a'e onhemondyi, oetxá tatu tuwitxá eté, awá tatu-upé oporandu:

- Mba'ewa reé redju?

A'e ombodjowái:

- Ndeéma eiwĩwa txera'y'i reipyy?

A'e ombodjowái:

- Txeé aipyy aéma, ndadjukáiry, txerymbáma odjúká, a'e-py ama'ẽ ramõ, eĩwa omanõma.

Tatu oipoi'i:

- Ma'erã upé-py nderedjáiry? Ndeé reikwaá, txembirekó kambuá mbarie'ỹ kambu oinỹ odjae'o oikówy imemby pamé-reé?

Awá oipoi'i:

- Anỹiry! A'ema oiporiaú.

Tatu oipoi'i:

- Aỹ tereó pepý txera'y txy eipyy, e'u awií, arie'ỹ txeé adjewyta ápy aipyyta peteĩ ndera'y, adjukáta, a'u awã awií.

Idjaywupáma ramõ, ka'agwy-py odjowy, awá omboipy-wy opytá, a'egwi Oy Gwatsu-py oó, oipyy mbaraká, onhendu-uká-wy, oporandu nhanderu-upé omboatsy awã....

10. MBOÍ GWATSU PETEĨ KUNHATAĨ ODJIPOTÁ WA'EKWÉ

por Claudecir Marcolino

Tuwy oporaí wa'e, peteĩ ary a'e tadjyryké-upé oporandu matitirõ yy-py odjoí awã. Tuwy-upé e'i:

- Txeé akydjé yy-gwi.

Tuwy ombodjowái:

- Tereó! Txeé ma nembo-uká!

A'e matitirõ djae'o-wy, oipyy a'egwi oó.

A'eramõ tuwy amboé tadjyry'i-upé oporandu, amboé endy'i takykwé-py oó awã, a'e oó.

Yy rembé-py oma'ẽ ramõ, a'e odjae'o-wy oetxá. A'e oipoi'i:

- Edjae'o emẽ txetykéry.

A'eramõ itykéry endy'i-upé oporandu.

- Ngwendá-py oó awã koty, egweruwé matitirõ txeretsarai agwé, oendy'i oóma.

A'e odjewy ramõ, odjerowiá oikó-wy oetxá, opytá-wy oetxá itykéry matitirõ opá raí odjoí, a'egwi eĩwa oó djiwy.

Mbarie'ỹ ary oatsá ramõ, tuwy tukéry-upé matitirõ odjoí awã oporandu djiwy. A'e ombodjowái:

- A'ewéma, txeé anhõ'i aáta.

A'eramõ tuwy oporandu:

- Nderekydjéweima?

A'e ombodjowái:

- Anyiry!

A'e oó. Tuwy omboipywaí, amboé tadjyry'i-upé oipoi'i:

- Tereó akykwéry.

A' e tuwy-upé ombodjowái:

- Amboé ary roatsá agwé, etséwe aá-agwé ramō, upé-py yy-py ama'ē ramō, a'e odjae'o oikówy, a'egwi txéwy oporandu matitirō araá odjoí awã. A'egwi adju, adjewy ramō, a'e odjerowiá oikówy, txeru. A'e awã oetxá rami.

Tuwy oipoi'i:

- Tereó katu! Ema'ē emē ywaké-re, mombyry-gwi ema'ē.

A'e ombodjowái:

- A'ewéma!

Yy rembé djawé oma'ē ramō, opytá a'egwi oma'ē-wy, awãry ndoetxáiry, matitirō riíma oetxá. A'e ramō onhãni onimondyi-wy endá katu odjewy, tuwy-upé odjaywu:

- Upépy doikóiry.

Tuwy onhãni otsē-wy yy rembé-py oó. Upé-py oma'ē ramō, tadjyry itá arō odjerowiá matitirō odjoí oikówy yy-pypy oma'ē oetxá. Tuwy itxupé oporandu:

- Marãi pa reikó?

A'e ombodjowái:

- Aikó porã!

Txeramōi odjaywu amboé tadjyry-upé:

- Epytá etséwe.

A'e opytá. Endá-py oma'ē ramō, imbirekó-upé odjaywu:

- Txeé amboipywaí nhande radjy-re, yy-rupi-gwá oikówa odjipo-táwaí.

A'eramō oporaíwa retá ono'ōmbá nhanderu-upé onhendu-uká, mba'ewa rodjapóta, ywyrá'idjá ou ramō, tuwy-upé idjaywu, nderadjy mboí gwatsu-reé odjipotá eté. A'e tuwy-upé oporandu, itadjyry-upé ndodjaywuiry mba'emo, a'e arie'ỹ omondyita. A'erōma mba'edjukaá retá ono'ōmbá gwyrápá-rewé, a'erōma mboí-rewé oikó ramōma, gwyrápá i'y omombó, ynhyrō ramō, arie'ỹ ndoedjáiry eíwa mboí odjúká awã, arãima odjapó.

Amboé ary ko'ëmbá ma ápy, eĩwa ono'õ, tenondé-py odji'oi, onihõmi, a'egwi tadjry oó matitirõ odjoí-wy, upé-py oma'ë-wy, a'e matitirõ oedjama. A'egwi yy-py onimombó, aré'ima otsë odjerowiá-wy. A'egwi akykwé-gwi mboí gwatsu otsë, etsé odjapakwá, owá-re oipyté. A'eramõ eĩwa i'y omombópá, a'ema mboí gwatsu odjapi. A'eramõ kunhataĩ odjae'o; a'ema idjaywu-wy oipoi'i:

- Padjapó emë mba'emo itxupé, pedjuká emë! Txeaiopotáwa'e.

A'eramõ tuwy tadjayry djoywá-py oipyy, oendá-py a'e ogweraá-wy. Amboékwé-upé oipoi'i:

- Pedjá mboí yy rembé-py, okwerá ramõ roetxá-uká itxupé.

Endá-py eĩwa oma'ë ramõ, Oy Gwatsu-py ono'õmbá, kunhã'i eté-re ombopitxy, a'e ary oatsá, amboé ary ko'ë-py'i-py, tuwy oporaíwa retá-rewé kunhataĩ ogweraá mboí oetxá awã. Upé-py oma'ë ramõ, a'e oetxá mboí tuwitxáwa, a'e oipoi'i peteĩ awá iporãwa oetxá agwé etsé; a'e mboí e'ỹma. Tuwy oipoi'i:

- Ndeé mboí-reé odjipotá wa'ekwé, txeradjy, arewyma oré rodjuká. Aỹma a'ewé katu! Djaá djiwy nhanerendá-py.

Ary oatsá agwé djawé, a'e ndokarutseweiry, ndokéweiry. Oipirupá-wy, odjae'o rií oikówy omanõ awã.

11. AWATITY OMBODJA'Ō

por Vanderson Lourenço

Cledinilson Alves Marcolino

Cledir Alves Marcolino

Claudecir Marcolino

Maria Aparecida Alves

Maria Eunice Ribeiro da Silva

Kweé awati oetsy agwé a'u moã.

Aëramõ, urukwé amongaru-pá riré, txekey-py awati akry txeé aá aru.

Txerembirekó nhanemitãngwé-rewé ipotá-wé, arëwyma mbarie'ỹ amboipy agweru awã.

Araá txekeysepé rií awati-gwi pikwá-wé amon'ye awã.

Txekeyi mbiri'i, awati porã eté in'ỹ.

Ka'agwy ywaké koy adjapó, yy djowái-py.

Nambiraku-etéweiry kowá ary, aëramõ agwatá porã, ndatxepiru'airy djepé.

Awatity-py amaë raí ramõ wy, aendu mbarie'ỹ nheë.

Aendukwaá woí txekey eíwa odjawyky.

Agwatá pityre emê, koy aetxá woí.

Awati-y wawá mombyry-gwi aetxá.

Ka'i retá oí txekey odjawyky.

Mbokapuá ndagwerekoiry apo'ambu awã, aëramõ txekey-rupi atsapukái aáwy.

Kykóty kymõty anhaní aikówy, eíwa-upé atsapukái:

- Petsë txekey-gwi! Kó awatity txembaë! Tapeó djiwy ywyrá'a-reé ka'agwy-gwá pekaru awã!

Aëramõ ka'i retá oin'ỹ, aëramõ namondyi pairy.

Aëramõ itá adjapi ewíwa-reé.

Peteĩ djepé ndadjapiry, a'eramõ itá retá amombó ra'é awati'y-re ka'i mondyi-pá porã.

Ka'i retá odjawá ramõ, txeé aá aetxá awati rembyré-kwé.

Amonoõ ramõ awati, a'eramõ mbairi'i oinỹ.

Peteĩ awati ryrú namonyẽiry.

A'eramõ txerendá-py adjewy.

Txeé ma txepotxy eté ka'i-rewé, a'eramõ tapé-rupi amboypy: ewiwa Nhanderuwutsu odjapó awíi.

A'eramõ txeé apytá porã djiwy.

Txerendá-py amaẽ ramõ, txerembirekó ndopotairy:

- Marãi? Ndereruiry mboapy awati ryrú?

Ambodjowai rií:

- Ambodja'ò awati. Txepy'a atsy peteĩ té'yi nhembyayiwa. Txekaneõ eté ma, aké mbairi'i.

Amaẽ ramõ, aetũ awati oetsy pyré.

Ka'i-re amandu'a, a'egwi adjerowiá, aỹ ewiwa okaruma.

12. MBA'EYPY NHAENDU AWÃ NHANDEAYWU-RUPI AMERICA DO SUL-PY: PERUIBE-GWI A'EGWI ITANHAÉM-GWI AWÍÍ IDJAYWU ARAKA'E.

Wilmar D'Angelis

Luan Elisio dos Santos Apykanhĩ

Joaquim Bento a'egwi Samuel Américo dos Santos,
Nhandewa/Tupi-Guarani-ypy Itanhaém-gwi a'egwi Perui-be-gwi,
eĩwa nhandeypy araka'e idjaywuá omoĩ-porãwa'ekwé.
A'ewetéma a'ewa odjeapó riré aỹ-py nhandeaywuá djarekó-wé.

1901-py Brasil-re oú onhimbo'ewy Academia de Ciências da Áustria (*Österreichischen Akademie der Wissenschaften*). Eĩwa odjapópawa'ekwé ogwerekó peteĩ mba'emo nhandeaywu omoĩporã disco-metal-re a'ewa ma djarowá-rowá awã a'ewé. A'e odjapowy kowá mba'emo a'ewé aywu omoĩporã awã wé, nhandewa amboaé kwery, mboraií awíí, omoĩporã upé, a'e djawé-py *Phonogrammarchiv* oenõe¹.

A'e riré Áustria-py ranhé aywu omoĩporã mba'e-py riré Academia onhimboaty oawã mboapy endapy omoĩporã nhande kwery aywu. Kowá expedição Croácia-py oó, Ilha de Lesbos (Mar Mediterrâneo) a'egwi Brasil-py.

Omoĩporã wa'ekwé, disco-metal-re a'ewe ogwerowá-rowá awã wa'e, disco-cera-gwi-gwa-py ombokowiá. Negativos metal-re a'e wy ogwero wá'ekwé oimoĩ porã djoápe e'ỹ e'ỹ.

Mokõi-gweá djogwero'a áre pororó wa'ekwe opororopá omoĩporã kwé mba'e omokanhymbá.

1960 djawé, peteĩawá ogwerowá-rowá djiwy disco-cera-gwi.

¹<https://www.oeaw.ac.at/phonogrammarchiv/>

1999 djawé, Academia Ciências Áustria mba'emo omboatsá digital-re, a'e omoĩ CDs-re, arãĩ: The First Expeditions 1901 to Croatia, Brazil, and the Isle of Lesbos².

Kowá ary rupi Brasil-Embaixada Áustria-py oipyy mba'emo ome'ê UNICAMP upé a'egwi ma ONG Kamuri-upé awíĩ.

Expedição-ruwitxá, nhombo'ea Richard Wettstein, omboparawa'e-re 9 julho 1901-re nhandewa idjaywu katu'i litoral-pygwá a'e ogweraá ngupiwé Expedição re São Paulo-py omboywu awá nhandé-rupi.

Expedição-ruwitxá Brasil-py oú wa'ekwé, botânico Áustria-gwa, nhombo'ea Richard Wettstein (1863-1931).

A'eramõ odjapó aywu-ypy aywu-re nhandewa Brasil-py a'egwi América-Sul-py arãĩ nhandewa-ypy aywu-regwá. A'e nhombo'ea Richard Wettstein ogwerowá 1901-py, arãĩ ma mokõi guarani-nhandewa odji'oi wa'ekwé São Paulo-py:

Joaquim Bento: 35-40 arygwydjé ogwerekó kwé omboaywu São João do Rio Verde oikókwe, Bananal-py oikó wy, Rio Preto-re, Conceição Itanhaém-re, Sudoeste de Santos. A'e oó ka'e Rio Preto mitã'i djawé.

Samuel Américo dos Santos: guarani-nhandewa, 20-25 arygwydjé ogwerekó kwé, oikó wy Rio Preto-re, Conceição Itanhaém-re djawé.

Kowá awákwery omboaywu wa'ekwé nhandeypy idjaywu-yy América (do Sul)-gwa São Paulo-re ary 7 de julho de 1901 py?

Joaquim Bento

- Uma lista de cerca de 30 substantivos (Faixa 7 do CD)
- Uma lista de cerca de 30 verbos (Faixa 10 do CD)
- Uma segunda lista de cerca de 30 substantivos (Faixa 13 do CD)
- Dois trechos de um canto religioso (Faixas 14-15 do CD)

² <https://www.oeaw.ac.at/phonogrammarchiv/publikationen/audio-und-video-veroeffentlichungen-des-pha/gesamtausgabe-der-historischen-bestaende/>

Samuel Américo dos Santos

- Uma lista de cerca de 30 substantivos (Faixa 8 do CD)
- Uma lista de cerca de 25 adjetivos (Faixa 9 do CD)
- Uma lista de cerca de 30 verbos (Faixa 11 do CD)
- Uma segunda lista de cerca de 30 substantivos (Faixa 12 do CD)

Ermelinda, Américo-rembirekó, a'e Dominga-radjykwé, Ribeiro

*Catarina Kunhã Nimbopyruá
T.I. Piaçaguera*

13. YMÃNGWARÉ OMOMBE'U

por Catarina Delfina dos Santos Kunhã Nimbopyruá

Transcrição: Luan Elisio Apykanhĩ e Cleyrai Werá Tokombó

Amoĩ ma ery ma Pindowydju ywypory-rupi José Eugênio de Paula aëgwi djaryi ma, txedjaryi ma ery nhandewa-rupi Nhawydju aëgui ywypory-rupi ma Julia Rufina, txeramõi djeóó rakaè kó Pakowaty-py Bananal oó rakaè ymã Nimuendajú ou ore rekoá ogweraá pa orekwery pamé aè py ikwaiwaè ogweraá pa rykaè pe Nimuendajú-py.

Caminhão omoĩ-mbá ogweraá-pa aëpyma txeramõi oetxákwaá aëgwi djaryi aëpy omendá txedjaryi-rewé aëpy riré ogweru txedjaryi kymõty kó Bananal-py ogweru. Aëpy riré ápy Bananal-py oikó riré ma ogwerekó txetsy-rã, ogwerekó txetsy rã aëgwi riré... txetsy omendá txeru-rewé, João Samuel Nimoantsãndju-rewé, aëgwi omendá riré ma ogwerekó rakaè petei pépy kunhã *nem quatro mes* djepé ndogweraairy omanoĩ rakaè kururu nhimombó eĩwa kama ãro aëpy ma txeryke'y-rã omanoĩ, riré ma txeru onhimbowawá oporaí-upé peẽ mombyry Campo-py ma inỹ Oy Gwatsu aëpy oporaí etá ikwaiwaè aëpy ipotxy ramõ oó oipyy txetsy ogweraá pe Campo-py ogweroywu ko ma oporaí kwery-ma-upé maërã pa arãi eté peporaí waè ma txeradjy mbaèwa-upé pedjoukai aëpy ma onhimboatsy odjaè riré txeru ma ndoikwaairy mbaèwe *nem* ndoporaíteri aëpy ma nhaneramõi kwery ndaikwaáiry txeramõi rangwé oikó typoreí tuwy ndaikwaáiry aëgwi ma aè oporaí ma pamé ipoe'i itxupé edjapytsaká katu emoĩ porã ko ndearakwaá nhanderu aëpyma ndodjapytsakáiry riré ma rogweroporandu waèrã nderadjy'i nheẽ rogweru djiwy waèrã romoĩ djiwy waèrã nerembirekó ryé-py aëpy-ma amboaé kunhã djiwy ma ou waèrã aëgwi riré mboapy ary riré ogweraá txetsyra aëpy ma ndaikwaáiry mawã nhanderu pa aëpy ikwai etá nhanderu aëpy ynỹ *tio* Bento txeramõi Pindowydjú amoĩ Pãtxũ aëpy ndaikwaáiry ete'i Gwaá oikói tyteri *que era pai do meu pai* aëgwi riré ma dje omoĩ rakaè omonhimondé nheẽ txetsyrã-re aëgwi riré *três meses* riré ma txetsy ipuru'a djiwy aëgwi riré ma *nove meses* riré ma txeé adju koapy aikó aỹ amombe'u kowaè.

14. APARECIDA MARTINS OMOMBE'U WA'EKWÉ

Mato Grosso (do Sul) gwiwé omaẽ ramõ Laranjinha-py a'egwi Araribá-py reé

por Vanderson Lourenço

Aragwydjé 2003, *antropóloga* Juracilda Veiga omaitĩ Aparecida Martins Mbotyvera Poty re Laranjinha-py Paraná pygwá. *Recenseamento*-rupi odjapó kó ary atságwé, oĩ kwatiá mitã rykaẽ re aragwydjé 10 *outubro*-gwi 1914-py. Djarýi Aparecida omombe'u *antropóloga*-upé aẽ waẽ ma o'agwé tetã *Patrimônio* Nhõn-py (Nhunverá-py), José Ribeiro-rewé omendá ma rykaẽ, Araribá pygwá. Aỹ ma tekoá Tereguá-py oikó T.I Araribá-py, Avaí, SP aẽ ma itudjá wé'i kunhãngwé-gwi nhandéwa Araribá pygwá-kwé.

Ronoõ roporandu re etsé *julho*-gwi 2018-py, Maria Eunice-rewé imemby kunhã ma oipytymõ agwé, a'egwi imemby oporaíwa ma Jucelino Ribeiro.

Ogwerogwatá MS gwiwé São Paulo ápy

Aparecida gwé'yi-rewé Mato Grosso-gwi ewíwa ou 15 aragwydjé ogwerekó rykaẽ (1932-1933). Yy re oatsá yrupigwá-rewé a'egwi Ponta Porã-py omaẽ, upé gwá ewíwa *condução* oipyy a'egwi Y-Paraná-py omaẽ, Guaíra-py. Peteĩ tapé-py ewíwa *condução* oipyy, tapé amboaé-py ywy-rupi ogwatá a'egwi Araribá odjóu. Ogwerogwatáá Araribá koty e'ỹ rykaẽ. Ogwerogwatáá ywy-rupi, ogweroptyá awií, aré e'ỹ, tekoá'i-py, mamõ koy odjapó a'egwi omonoõ, a'egwi odjeõi djiwy. "Txeru odjaty a'egwi tsugwái ogwerekó" - omombe'uá Aparecida oipoe'i -, "odjúká ma riré, aẽ ombokowiá ywypóry-rewé". Pirá-piré re ewíwa ekoárã koty onhembogwatá wé.

Kó aragwydjé ma aẽ ogwerekó peteĩ omemby kowaẽ ma omboery Tereza: "Txememby arekó rykaẽ 14 txearagwydjé-py", omombe'u, ramõ ma tuwu imemby gwi Mato Grosso-py opytá. A'egwi endy amboaé; ywypóry-rewé omendá a'egwi Argentina ápy oó.

Djaryi Aparecida imemby ma: Teresa aëgwi mokõi imemby oikó teri tuwu amboaé-gwi: Maria Eunice e Jucelino, Aparecida omombe'u arãi nguú ma oporaía rykaè. Aporandu amõi rery aëgwi oipoëi Gwatsu'i (aë ramĩ Guasu'i idjaywua-rupi). Kowá ery ma nhandéwa-rupi; aëgwi ywypóry-rupi ma "Berário".

Aporandu ymãngwaré-re peteĩ-teĩ oporaíwa onhengaraí odjoegwá e'ỹ ogwerekó. Okorengwá ma, amoendu Almerinda poraí: in'yi ma Tixerudjupi rekó, Apykanhỹ rekó, Tixeruwutsu rekó aëgwi werá-idjá rekó awií. Aë txembokwaá, omombe'u wy waë ma peteĩ-teĩ oporaíwa ogwe-rekó gwemboraí. Mborai Tixeruwutsu ma djadjapó waë Tupã waí ou ramõ re. Maria Eunice nhandéwa rupi idjaywu: "Tupã ou waí ma ramõ kowaë peteĩ nhendu-uká".

Omombe'uá-kwé aywu-rupi nhanembokwaá waë ma a'ỹ nhengaraí eté opá ma, ymãngwaré ramĩ gwá; "Nhaneramõi'i Nhandedjaryi'i oporaí raí djary", imemby awá oipoëi. Aporandu marãi ma nhengaraí djadjapó rykaè, ramõ ma mbairi'i omombe'u txewy, Okorengwá re omombe'uá idjaywu-aywu 7 aragwydjé ogwerekó rykaè. Aëri ma, aporandu ekó re aë ma oporaíwa, aë ombodjowái okorengwá e'ỹ ma, "txeru nomeëiry txewy" ywypóry-rupi idjaywu ("*o pai não entregou pra mim*"). Okorengwá ma awií amonguetá porã oré-reé ronhemonguetá porã awã, aëri ma okorengwá amombe'u txedjarýi rekó re aë txewy imbaraeté oedjá-tsé, ramõ mbaë nungá reé txeé ndaipyýry, aëri ma nambaraeté reé, okorengwá aywu eté rei mokõi mbaëmokwé re nhanembaraeté waë'ỹ: Nhanemboëaty rekó aëgwi nhanembaëapó rekó. Aparecida omombe'u eté waë ma kó nhemboëaty omboë waí mborai. Itxy oipy-tymõ tuwu Oy-gwatsu-py. Aë ombokwaá waë ma kunhãngwé takwá ombopu waë, awákwé mbaraká ombopu waë Aëgwi kurutsu in'yi rykaè. Nhandéwa rupi idjaywu wy, aë onhembokwaá nhandéwa aywu rekó idjaywukwaá "in'yi", "djagwá rowy" aëgwi "apykanỹ".

Mbaëmokwé mbairie'ỹ txembokwaá, ramõ amboaé-kwé ombo-djowái okorengwá ma "okõre ndaí", "xe mitã teri", okorengwá omombe'u ymã-py mitã ma teri arenwyma nomombe'uporãiry. Ramõ ma odjeroky rekó djaikwaá okorengwá "djapó kurusu [anĩ]", "txeru odjapó" okorengwá omombe'u "txe-reindy omendá, txeé akambu teri". Tuwu oetxakwaá ywypóry retá ramõ, aë ndodjapóweiry nhemongaraí, "Porto Guaira-py romaë" omombe'u wé.

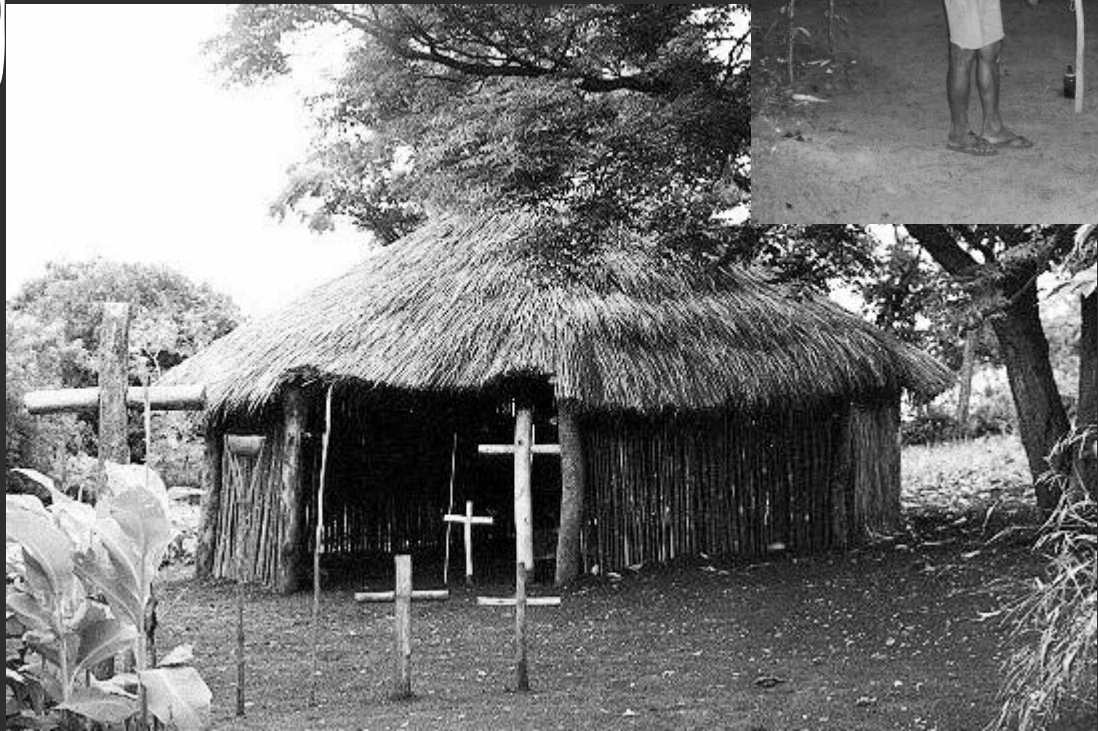
Ka'agwy mbyté-py opytá Porto Guaira-py'ipy, "mangwy'i-py" ombokwaá, omombe'u waé ekoá ewíwa opytá rykaé mangwy-py kó Porto ramí e'ỹ opytá. Peteĩ tapýi odjapó, ko'y ewíwa odjapó aégwi tsugwái ogwerekó, "txetsy tsugwái retá ogwerekó", Aparecida oipoe'i. Okorengwá ma tuwu nombawykyweiry nhemongaraí rekó odjapó awã.

Nhandéwa odjekwaá rekó, ewíwa ombokwaá waé ma kowaé aryreí-gwi ou okorengwá ma aywu'a djarekó "ywá-gwi djadju" ramingwá waé ma "aryreí-gwi djadju" Nhandeypy rekó amombe'u Curt Ni-muendajú ombopará ramí, aé ramõ omombe'u waé ma Djekokáwy aégwi Kutsuwi rekó oikwaá waé'ỹ imemby awá oikwaá Kwaray aégwi Djatsy djoramingwá Djekokáwy aégwi Kutsuwi-reé. Omombe'u wy, aé omombe'u waé ma Kwaray aégwi Djatsy tywry txywy'i ma aégwi Anhã odjúká Djatsy, aégwi Kwaray omoingó djiwy gwywy'i, Kwaray tykeyry ma (itudjá wé). Ramõ ma ndjipoiry (ndipoiry) djatsy Anhã odjúká waé ma, ramõ ma odjekwaá djiwy Djatsy pyaú rupi, Okorengwá Kwaray omoingó djiwy waé. "Ramõ" - imemby awá oipoe'i djiwy - "ywpóry rekó ma "Djatsy Pyaú" aégwi "Djatsy Pytũ"... ramõ ma nhandéwa rekó okõre'ỹ". Djaikwaá aywu'a ko mbaé re: "ikangwé mirí", "Anhã oipyhy rykaé", "djasy opytá awã", "arakaé nhandéypy", "Anhã hou (ou) hagwé-py, djúká agwé-py", "ramí nhandé ywypory-py", "omeẽ djiwy oikó awã-py", "aé oikówé ry", "ywpóry omombe'uháxa", "Anhã oipyhy rakaé, Kwaray omoingówé djiwy".

Nhemombe'uá

Gwyrá Pepotĩ eindy ogwerekó omboery Maria Ndadju, kowá ma aryreí-gwi ogwedjy omendá awã, aé ramõ gwe'yi-rewé nomendatseiry. Ramõ ma ywy ruwitxá ewíwa odjóu, Aégwi mokõi-kwé'i omendá.

Okorengwá in'yi nhandéwa retá aryreí-gwá ma, aégwi ywpóry ywy-gwá ma.

Nhandeypygwá kwéry omombe'u wa'ekwé

Presidência da República
Presidente **Michel Temer**

Ministério da Justiça
Ministro **Torquato Jardim**

Fundação Nacional do Índio - FUNAI
Presidente **Wallace Moreira Bastos**

Coordenação Regional Litoral Sudeste - CR-LISE
Coordenador Regional: **Cristiano Vieira Gonçalves Hutter**
SEDISC, Serv. Promoção dos Direitos Sociais e Cidadania: **Karina Midori Ono**
DIT Divisão Técnica: **Marcos Cantuária**, Sociólogo.
DIT Divisão Técnica: **Milena Andrea Curitiba Pilla**, Indigenista Especializada

Ficha catalográfica elaborada pela Biblioteca do IEL – Unicamp
CRB 8/8624

N499

Nhandeypygwá kwéry omombe'u wa'ekwé / Narradores: Claudécir Marcolino... [et al.] ; redatores: Cledinilson Alves Marcolino... [et al.] ; revisão: Wilmar da Rocha D'Angelis e Vanderson Lourenço ; coordenação geral: Juracilda Veiga ; assessoria linguística: Wilmar da Rocha D'Angelis e Fabiana R. Leite. – Brasília, DF: FUNAI, 2018.
40 p.

ISBN 978-85-7546-062-7

Texto em língua nhandewa-guarani.

Programa de Revitalização das Línguas Indígenas no Estado de São Paulo.

1. Índios Nhandewa-Guarani - História. 2. Literatura nhandewa-guarani. I. Marcolino, Claudécir, 1967-. II. Marcolino, Cledinilson Alves, 1991-. III. D'Angelis, Wilmar, 1957-. IV. Lourenço, Vanderson, 1980-. V. Veiga, Juracilda, 1956-. VI. Leite, Fabiana Raquel, 1982-. VII. FUNAI. VIII. Universidade Estadual de Campinas. IX. KAMURI (Organização).

CDD: 898.3

Kamuri
Indigenismo e Sustentabilidade

INDIOMAS

Conhecimento de Línguas Indígenas e Línguas de Sinais

UNICAMP

Fundação
Nacional
do Índio

Ministério da Justiça

Agência Brasileira do ISBN
ISBN 978-85-7546-062-7

9 788575 460627